

Vukota VUKOTIĆ*

ILEGALNI RAD KPJ U NIKŠIĆKOM SREZU UOČI TRINAESTOJULSKOG USTANKA 1941. GODINE

ABSTRACT: The Communist Party of Montenegro began its activities immediately after the end of the First World War. Very quickly, its organization spread to all major places in Montenegro. Among them, from the very beginning, is Nikšić, as one of the most important cities. The CPY network branched out both in the town and in the wider area of the county, encompassing all smaller towns and villages in the wider area. The work of the CPY in the underground contributed to strengthening the awareness of citizens about the importance of the existence of their own nation and made an overture to one of the most important events in Montenegrin history - the Thirteenth July Uprising.

KEYWORDS: CPY, Nikšić, illegal work, federalists, uprising, July 13th

Jedan od najistaknutijih događaja u crnogorskoj istoriji svakako je opštenarodni ustanak 13. jula 1941. godine protiv okupacionih snaga fašističke Italije. Ovaj jedinstveni primjer narodnog jedinstva, kako u našoj tako i u evropskoj istoriji, postavio je Crnu Goru i njen narod visoko na ljestvici otpora fašizmu u svijetu. Ocjena istorijske nauke o ovom događaju je sljedeća: „Trinaestojulski ustanak je prvi oružani ustanak naroda protiv fašističkog okupatora u Evropi. Otpočeo je i predvođen KPJ, kada su fašističke sile bile na vrhuncu svoje moći i kada je porobljena Evropa pognute glave i u strepnji iščekivala dalji tok događaja na svjetskoj sceni.“¹ Uloga u organizovanju i vođenju ustanka Komunističke partije je ključna i faktor bez kog definitivno ne bi bilo moguće njegovo podizanje. Njeno iskustvo u ilegalnom radu

---

* Autor je istoričar, Državni arhiv Crne Gore.

¹ Milija Stanišić, Trinaestojulski ustanak – jedinstveni fenomen II svjetskog rata, Istorijski zapisi, godina XXIV, knjiga XXVIII, Titograd, 1971, str. 22.

tokom perioda između dva svjetska rata pokazalo se kao najvažniji element u pripremi ustanka. Takođe, velika rasprostranjenost članstva Komunističke partije po gradovima i drugim mjestima Crne Gore uticala je na masovnost opšteg narodnog ustanka. Zbog toga je važno proučavati razvoj Komunističke partije u Crnoj Gori u međuratnom periodu, kako bismo shvatili značaj i uspjeh opšteg narodnog ustanka 13. jula.

Gubitak državnosti 1918. godine zaustavio je crnogorski narod u njegovom prirodnom društvenom razvoju. Patriotski ustanak u januaru 1919. protiv odluka nelegalne Podgoričke skupštine, doveo je zemlju u stanje opšte nestabilnosti i podijeljenosti u narodu. To je samo pojačano kriminalnim djelovanjem i odmazdama srpskih okupacionih snaga nad civilnim i neboraćkim stanovništvom. U takvim uslovima u Crnoj Gori počinje polako da se formira svijest o socijalnim i klasnim razlikama i potrebi djelovanja na tom polju. Mada su i za vrijeme Kraljevine Crne Gore postojala radnička udruženja, socijalistička svijest u narodu nije bila velika. Prvo takvo društvo osnovano je u Baru 1903, sa 240 članova, da bi nakon toga uslijedilo obrazovanje radničkih udruženja u Podgorici, na Cetinju i u Nikšiću, 1907. godine.² Specifične odlike crnogorskog društva i ekonomski egalitizam doprinosili su slaboj razvijenosti političkih pokreta i udruživanja, tako da su svjetske ideje ostajale samo na nivou individualnih koncepcija. Kasni i nedovoljno razvijeni parlamenatni život u Crnoj Gori sveo je političku borbu na sukobljavanje pristalica i protivnika kralja Nikole I Petrovića. Sporadični upadi pojedinaца sa drugačijim političkim i revolucionarnim idejama svodili su se na pokušaje susjednih zemalja da destabilizuju Crnu Goru.³ Kraj Prvog svjetskog rata i prinudno utapanje u Kraljevinu SHS drastično je promijenilo stvari u ukupnom javnom životu Crne Gore. Društvena kriza na svim nivoima donijela je potrebu da se djeluje na političkom nivou radi reafirmacije i antiasimilacije crnogorskog naroda u novoj južnoslovenskoj državi. Osim federalističkog pokreta pristalica dinastije Petrović Njegoš, jedini politički pokret koji je u svom programu imao uspostavljanje ravnopravnog statusa crnogorskog naroda sa ostalim narodima Kraljevine SHS bila je Komunistička partija. Zato se ideja o socijalističkoj borbi za pravo naroda u Crnoj Gori počela razvijati od 1919. godine, kada počinju da se vraćaju brojni internirci i drugi emigranti koji su u inostranstvu došli u dodir sa komunističkim pokretom. Takođe, u tom procesu razvijanja i ukorjenjivanja socijalističke misli u Crnoj Gori, veliki zamah donosi i činjenica da je u Rusiji, kao tradicionalnom savezniku, pobijedila boljševička revolucija. Tako su u Crnu Goru pristigli iz Francuske i Italije nosioci ove ideje poput Jovana Tomaševića, Boška Radanovića, Bogdana Vujoševića, Miloša Jovanovića, Vuja i Radovana Pulevi-

² Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori, III, Nikšić, 1988, str. 10.

³ Vukota Vukotić, Šumadijski nihilisti.

ća, Labuda Kusovca, Boža Ljumovića, Vasa Srzentića. Iz Rusije su došli direktno: Vukašim Marković, Petar Ž. Dragović i Žarko Milanović. Iz logora širom Austro-Ugarske vratili su se u zemlju: Pavle Žižić, Marko Mašanović, Miljko Bulajić, Petko Miletić, Niša Milanović i drugi.⁴ Vrlo brzo počela je da se širi mreža komunističkih ćelija po gradovima i drugim mjestima u Crnoj Gori, da bi izašli na izbore 1921. Međutim, zbog iznenađujuće dobrog rezultata na izborima za ustavotvornu skupštinu, kada je Komunistička partija sa 200.000 glasova postala četvrta politička snaga u zemlji, vlasti SHS odlučuju da zabrane njen rad.⁵ Od samog početka Komunistička partija je u Crnoj Gori dobila veliku podršku, naročito u Podgorici. Delegacija koju su činili Mihailo Vojnović, Marko Mašanović, Vuk Pulević, Miljko Bulajić, Miloš Jovanović i Adolf Muk predstavljala je Crnu Goru i Boku na partijskom kongresu ujedinjenja, 20-23. aprila. 1919. godine, na kojem je stvorena Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Već naredne godine, održana je Prva pokrajinska konferencija Socijalističke radničke partije (komunista) za Crnu Goru, 4. 4. 1920, na kojoj je izabrano rukovodstvo sa Jovanom Tomaševićem na čelu, sa ciljem priprema za predstojeće izbore.⁶ Najbolji rezultat u crnogorskim srezovima KPJ je ostvarila u Nikšiću. Od ukupno 3.737 birača, glasalo je 2.425 ili 64,89%, a Komunistička partija je dobila 1.812 glasova, što znači preko 74%. Neočekivano veliki izborni rezultat i ubjedljiva pobjeda KPJ u Crnoj Gori, tadašnja propaganda je pokušala da pravda tako što je tvrdila „da su sve pristalice kralja Nikole glasale za komuniste“.⁷ Naravno, ovo ne može biti dalje od istine, jer pripadnici zelenaškog pokreta nису ni izašli na izbore, jer su vodile oružanu borbu protiv nametnutog režima.

Nakon prelaska u ilegalu, Komunistička partija nastavila je sa radom i širenjem svoje infrastrukture u Crnoj Gori. Djelovala je u sklopu šire jugoslovenske organizacije i njeni predstavnici su učestvovali na svim kongresima Partije. Samim tim, vodstvo KPJ je znalo da među crnogorskim narodom, koji je u to doba jednako ilegalan koliko i komunisti, ima značajno uporište. Komunistička aktivnost u ilegali bila je usmjerena na podizanje svijesti naroda o ideološkoj borbi za narodna prava i kulturnom uzdizanju naroda. Tako su u skoro svim gradovima Crne Gore, u periodu između dva svjetska rata, počele da niču radničke organizacije, sindikati, udruženja sa sekcijama, sportski klubovi, koji su okupljali radnike i omladinu. Sve to je KPJ vješto koristila za širenje svoje propagande, literature, letaka, proglašenja, kako bi pripremala narod za početak socijalističke revolucije. Zahvaljujući tome, unutar članstva Komunističke partije i na njenom čelu našli su se

⁴ Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori, III, Nikšić, 1988, str. 15.

⁵ Branko Petranović, Istorija Jugoslavije, tom I, Beograd, 1988, str. 176.

⁶ Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori, III, Nikšić, 1988, str. 16.

⁷ Isto, str. 22.

brojni intelektualci poput: Jovana Tomaševića, predsjednika, Nikole Kovačevića, Niše Milanovića, Boža Ljumovića, Jovana Marinovića, Nikole Lekića, Blaža Jovanovića, koji su bili sekretari. Kako se pokret razvijao, tako su organizovani mjesni komiteti, a u Nikšiću su na njegovom čelu stajali sekretari: Ljubo Vušović, Pavle Kovačević, Aleksa Popović Ćuk, Veljko Zeković, Dragutin Radović i Miloš Lalović.⁸ Ipak, rad iz ilegale, nakon Obznane i Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi,⁹ odvijao se u izuzetno teškim uslovima, pa je radnički pokret na narednim izborima, 1923, pretrpio težak poraz. No, to nije pokolebalo njegovo rukovodstvo koje nastavlja rad i uspijeva da za svoje ciljeve privuče veliki dio omladine, kako na univerzitetima, tako i u gimnazijama. Organizacija SKOJ učlanjivala je brojne ljude u svoje redove, koji će kasnije biti udarna pesnica u narodnooslobodilačkoj borbi.

Kako smo naveli, organizovanje pripadnika kominističke ideologije u Nikšiću počelo je među prvima u Crnoj Gori. Vrlo brzo, u gradu je postojalo članstvo dovoljno veliko za formiranje, ne samo partijskih ćelija, već i čitavog mjesnog komiteta. To nije važno samo za grad Nikšić, već se na teritoriji opštine ili tadašnjeg sreza formiraju i lokalni komiteti u Šavniku i na Grahovu. Tako su u Šavniku članovi lokalnog komiteta: Radovan Golović, Jakov Ostojić, Vojin K. Jauković, Milivoje Durković, Batrić Žugić, Danilo Grbović, Ćetko Baturan, Radovan Dakić, Vuksan Gagović, Miro Kecejević, Pelagija Žugić, Stanka Glomazić i drugi.¹⁰ Isto tako, na Grahovu je od samog početka komunističkog rada u Crnoj Gori napravljena jaka organizacija na čijem čelu su: Gojko Samardžić, Miljko Bulajić i Nikola B. Kovačević, jedni od najistaknutijih članova KPJ. Njihova organizacija je formirana u oktobru 1920, kao legalna, i odnijela je pobjedu na izborima za ustavotvornu skupštinu. Prelazak u ilegalu nije omeo rad organizacije u Grahovu. Osnovano je pjevačko društvo „Svetozar Marković“ 1921. godine, koje je okupljalo simpatizere KPJ. Od 1923. na Grahovu rade dvije ilegalne partijske ćelije, sa velikom aktivnošću, da bi tek 1928. bio osnovan mjesni komitet, sa proslavljenim komunistom Pavlom Kovačevićem na čelu. U međuvremenu, u ljeto 1922, osnovano je Udruženje Grahovljana u Beogradu, pod direktnom kontrolom Partije, koje će imati značajnu ulogu u pomaganju partijskih aktivnosti na samom Grahovu. Ubrzo će se ispostaviti da je partijska organizacija na Grahovu jedna od najbolje uređenih i vođenih u Crnoj Gori, sa dubokim korijenima u narodu. Za razliku od svih drugih lokalnih komiteta, sem možda onog na Ceklinu sa Markom Mašanovićem na čelu, grahovski ima tokom

⁸ Isto, str. 54.

⁹ Prema ovom zakonu bio je zabranjen rad KPJ i komunistička djelatnost po cijenu čak i smrtne kazne.

¹⁰ Isto, str. 43.

cijelog perioda između dva svjetska rata kontinuirano podršku naroda na izborima. Odlično organizovan i vođen grahovski mjesni komitet dočekao je Trinaestojulski ustanak sa ukupno 11 čelija, 93 člana i 8 kandidata za člana KPJ.¹¹ Ovakvi rezultati na Grahovu su posebno imponantni kada se uzme u obzir činjenica da je tokom Prvog svjetskog rata stanovništvo grahovskog sreza doživjelo nevjerovatna razaranja i žrtve.

Uporedo s tim, u Nikšiću Partija nastavlja rad u ilegali. Krajem 1925. formiran je Pokrajinski komitet SKOJ-a za Crnu Goru i Boku, a u maju 1927. održana je i prva pokrajinska konferencija SKOJ-a. Ogroman rad je uložen u osnivanje radničkih udruženja i klubova, kako bi se okupljala i dogmatizovala omladina. Kao rezultat toga, partijska organizacija sve više se širi i jača. Pokrajinski komitet KPJ donosi odluku o osnivanju časopisa pod nazivom „Radni narod“, čiji prvi broj izlazi 1. jula 1927. godine. Redakciju su sačinjavali članovi Sekretarijata Pokrajinskog komiteta Nikola Kovačević, dr Blažo Raičević i Stanko Dragojević, no kako su oni bili proskribovani od vlasti, kao glavni i odgovorni urednik postavljen je Milan Radan, službenik iz Nikšića, a kao vlasnik lista se predstavljao Luka Nikolić, zemljoradnik isto tako iz Nikšića.¹² List je izlazio svakih 15 dana, u tiražu od 1.000 do 1.500 primjeraka. „Radni narod“ se kao nezvanični list Komunističke partije održao godinu dana, kada je zabranjen i odigrao je značajnu ulogu u širenju revolucionarne misli.

Nakon zavođenja šestojanuarske diktature, dodatno se pogoršavaju uslovi za bitisanje Partije. U Nikšiću zbog toga partijske redove napuštaju Boco Lazović i Milan Radan. To je bio veliki udarac za Mjesni komitet čiji je rad izgleda bio sveden na minimum, naročito nakon gašenja lista „Radni narod“. Ilegalnu aktivnost nastavljena je, posebno nakon dolaska Marka Mašanovića u Nikšić, 1927. godine, da bi poslije dvije godine došlo do reorganizacije. Na čelo Mjesnog komiteta postavljeni su Marko Veljić, Kosta Perišić i Milan Radan. Organizovano je izdavanje ilegalnog lista „Revolucionar“ koji se po nekoliko desetina primjeraka izvlačio na šapirografu, tokom 1929. i 1930.¹³ U godinama neposredno po uvođenju diktature komunistički pokret se primiruje i povlači dublje u ilegalu, a aktivnosti se obavljaju u uskom krugu članova i simpatizera, poput profesora Ljuba Vušovića i Jovana Lubarde, advokata Radovana Pulevića i Gojka Garčevića u drugih. Prema svjedočenju nekoliko članova tadašnje Partije, partijske aktivnosti skoro su zamrle do jeseni 1931.¹⁴ I tako, Mjesni odbor prati rad i aktivnosti drugih djelova Po-

¹¹ Isto, str. 36.

¹² Isto, str. 62.

¹³ Vojo Nikolić, Obnavljanje revolucionarnog pokreta u Nikšiću poslije šestojanuarske diktature i demonstracija u maju 1932. godine, u Zborniku radova: Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić, 1983, str. 18

¹⁴ O tome svjedoče Boco Lazović i Mirko Trapić. Isto, str. 19.

krajinskog komiteta i organizuje manje demonstracije u Nikšiću pred izbore u novembru 1931. godine. Jedan od bitnijih događaja u kojem je učestvovala Komunistička partija zbio se 20. maja 1932. U Zanatskom domu u Nikšiću organizovano je predavanje na kojem je učestvovao i Jevto Pavić. Nakon njegovog oštrog govora protiv režima kralja Aleksandra, masa je nastavila da demonstrira na ulicama, a Pavić je bio uhapšen. Demonstracije su nastavljene i narednih dana.¹⁵ Za govornika je Mjesni komitet odredio studenta Blaža Mrvaljevića, koji je svoj govor održao na pijaci, a prisustvovala je i grupa gimnazijalaca. Nažalost, vlast je odmah prekinula govor i nakon masovne tuče Mrvaljević je uhapšen.¹⁶ Ti su događaji imali velik odjek širom Jugoslavije, a na Cetinju je održan sličan protest. To je iskoristila Partija da izda proglas koji je upoznao narod o događanjima. Posljedica svega je bilo dalje snaženje partijskog uticaja i porast broja članova.

Belvederski događaji 26. juna 1936. godine

Jedan od najvažnijih događaja u međuratnoj istoriji Komunističke partije, svakako su demonstracije na Belvederu, nadomak Cetinja, 26. juna 1936. Ovaj datum biće zapamćen kao jedan od najtragičnijih u cijelom istorijatu Partije u Crnoj Gori. Nažalost, o ovim događajima i pogibiji koja se tamo desila, malo se govorilo kod nas, sem u posljednje vrijeme. Čak se i poslijeratna komunistička historiografija malo okretala prema ovom pitanju. Belvederske demonstracije imaju veze i sa partijskom organizacijom u Nikšiću. Ovi događaji, koji su kulminirali stradanjem naroda od žandarmerije i vojske, imao je i predistoriju.

Naime, pred izbore 1935. počelo je formiranje opozicionog bloka pod nazivom Narodni front slobode. Njegov početak računa se od velikog narodnog zbora održanog u Nikšiću 5. avgusta 1935, na kome su učestvovali komunisti, republikanci, radikali Aca Stanojevića, zemljoradnici i demokrate. Na zboru je bilo oko 4.000 ljudi, a donesena je rezolucija na kojoj se traži ukidanje Zakona o zaštiti države, agrarna reforma, uvođenje više demokratskih sloboda i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim savezom.¹⁷ Nakon zbora u Nikšiću održan je još jedan u Baru, na kom je govorio komunist Boško Strugar.¹⁸ U Podgorici, 26. septembra, održane su masovne demonstracije na kojima je intervenisala policija, a vojska je blokirala grad. Jedan radnik je ubijen bajonetom, a uhapšeno je 39 demonstiranata. Ipak, orga-

¹⁵ Isto, str. 20.

¹⁶ Isto, str. 21.

¹⁷ Slobodna misao, br. 26, 11. avgust 1935. godine; pogledati u: Niko S. Martinović, Masovna hapšenja u Crnoj Gori i Belvederski događaj 1936. godine, Istorijski zapisi, 1953, str. 141

¹⁸ Slobodna misao, br. 28, 25. avgust 1935. godine.

nizacija Narodnog fronta i dalje ujedinjenje opozicije sve jače se ostvarivalo i pored represalija vlasti. Rukovodstvo Partije u Crnoj Gori umnogome je radilo na tom cilju, posebnu je težinu imala odluka da se uđe u savezništvo sa Federalističkom strankom. Ovu činjenicu poslijeratna historiografija gledala je da ospori ili umanjuje njen značaj.¹⁹ Posljednji pokušaj održavanja masovnih demonstracija bio je na Cetinju, 26. oktobra 1935, ali je policija osujetila njegovo održavanje. Pojačano organizovanje opozicije i ilegalnih aktivnosti Partije, dovelo je do većih policijskih akcija. U jednom izvještaju policijskih snaga za Crnu Goru kaže se da su, tokom 1935. i 1936. godine, otkriveni mjesni komiteti u Nikšiću, Šavniku, Grahovu, Trebinju, Bogetićima, Gornjem Polju, Pivi i Ostrogu i tom prilikom pohapšena 44 lica.²⁰ Policijska istraga utvrdila je da su komunisti intenzivno radili na uspostavljanju veze sa federalistima i da su naročito bili u kontaktu sa bivšim ministrima Kraljevine Crne Gore Petrom Plamencem i Savom Vuletićem i advokatima Sekulom Drljevićem i Dušanom Vučinićem.²¹

Kao rezultat ove saradnje Komunističke partije i Federalističke stranke, bilo je predviđeno održavanje velikog protesta na Cetinju u junu 1936. godine. Čelnu ulogu u organizaciji takvog skupa preuzeli su Petar Plamenac i federalisti, što će na kraju dovesti do krvavih događanja na Belvederu, 26. juna. Na Cetinju je formiran inicijativni odbor u koji su ušli predstavnici federalista, komunisti i ujedinjene opozicije. Odbor je izdao i proglas preko kojeg poziva narod na okupljanje 26. juna, uz isticanje da se saziva protesni skup kako bi se zaustavilo hapšenje i prebijanje Crnogoraca, zaustavljanje žandarmerijskih hajki po Crnoj Gori, ukidanje diktatorskog režima i njegovih fašističkih metoda torture i vraćanje demokratskih prava narodu.²² Sa svoje strane, federalisti su poslali svoje objave narodu i tražili od svojih pristalica da se okupe na Belvederu u 10 sati ujutro. U pokušaju da osujeti i spriječi organizovanje skupa, policija je dan prije, 25. juna, uhapsila Petra Plamenca, dr Iva Jovićevića, komandira Sava Čelebića i Blagotu Martinovića, kao organizatore. Te mjere nijesu urodile plodom i narod je počeo da se okuplja na zbornim mjestima i kreće prema Cetinju. Iako je skup bio najavljen i odobren, vlasti Zetske banovine na sam dan održavanja zabranile su održavanje i na Belvederu postavile barikade. Masa naroda se zaustavila na Belvederu i poslata je delegacija da preinači odluku o zabrani skupa. Delegate sa advokatom Markom Vešovićem na čelu ban je odbio da primi i odlučeno je da se skup održi na Belvederu. Prema kazivanju očevidaca, ubačeni agent je pucao iz mase na poli-

¹⁹ Niko S. Martinović, Masovna hapšenja u Crnoj Gori i Belvederski događaj 1936. godine, Istorijski zapisi, 1953, str. 143.

²⁰ Isto, str. 145.

²¹ Isto.

²² Isto, str. 148

ciju, što je ova iskoristila kao povod i osula paljbu na demonstrante. Tom prilikom stradali su Jovo Šofranac, Marko Jovičević, Niko Petričević, Ilija Ražnatović, Stevo Vujović, Šunja Vukmanović, teško su ranjeni Dušan Baro Đurković, Jovan Janković i jedan Popović iz Kuča uz još 10 radnika, a lakše njih 20. Žandarmerija je uhapsila oko 100 demonstiranata. To je bio bilans krvavog događaja na Belvederu 26. juna 1936. godine.

Nakon toga formirane su partijske ćelije u Gornjem Polju, Pješivcima i Ostrogu, kao i organizacije SKOJ-a, da bi drug Mirko Traparić bio poslat u Trebinje, da tamo oformi partijsku organizaciju. Sa tako ojačanim kapacitetima i novim ljudima, KPJ je pozvala članstvo da izađe na izbore 1935. godine. Kako je bila zabranjena, prema direktivi Centralnog komiteta, članstvo i simpatizeri su pozvani da podrže listu Udružene opozicije. U Nikšiću je to značilo da se lokalna komunistička organizacija angažuje u kampanji i na predizbornim skupovima. Na taj način, u srezu nikšićkom Udružena opozicija dobila je 3.413 glasova, svega 161 glas manje od pobjedničke.²³ Već sljedeće godine, Mjesni komitet Nikšića se preko drugih opozicionih lista spremao za lokalne sreske izbore. U nekim opštinama u Crnoj Gori, KPJ je istupila samostalno. U nikšićkom srezu samostalno je istupila u grahovskoj opštini i njen kandidat Ilija Milović dobio je 500 glasova, a režimski kandidat Bulajić svega 231 glas. Milovićeva lista je bila vezana za listu Udružene opozicije. Kandidat KPJ u Nikšiću Jovo Grbović kandidavao se na građanskoj listi, koja nije bila vezana ni za jedan izborni blok. Za njega je glasalo 76 birača, ali je zato u proljeće 1936. izvršena velika „provala“ u Partiji, od vlasti, mnogi nikšićki komunisti su pohapšeni i cijeli njihov rad je žestoko opstruiran. Grboviću je onemogućeno održavanje konferencija i kontakata sa biračima. U Župi nikšićkoj komunistički kandidat na listi Udružene opozicije bio je Dimitrije Bojović. Za njega je glasalo 303 birača.²⁴ Ovakvi rezultati, pod uslovima i okolnostima u kojima je radila Partija, bili su zadovoljavajući. U ovom periodu jedna od značajnijih akcija Mjesnog komiteta u Nikšiću bila je organizovanje demonstracija povodom dolaska Milana Stojadinovića, predsjednika vlade Jugoslavije. On je posjetio Nikšić 11. septembra 1938, na dan oslobađanja Nikšića od Turaka, radi svečanog otvaranja pruge Nikšić – Bileća. No, kako je pruga bila u funkciji još od Petrovdana iste godine, KPJ je iskoristila priliku da napravi demonstracije. I pored velikih mjera obezbjeđenja, glavni protest je održan u Kočanama i kasnije u gradu kod zgrade Gimnazije.²⁵ Da bi mogao da učestvuje u političkom živo-

²³ Radisav Marojević, Iz revolucionarne aktivnosti KPJ na području nikšićkog sreza u godinama koje su prethodile slomu stare Jugoslavije, u: Zbornik radova: Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić, 1983, str. 37.

²⁴ Slobodna misao 22. novembar 1936. godine.

²⁵ Jovan A. Abramović, Sjećanje na demonstracije protiv predsjednika kraljevske vlade

tu zemlje i približi se narodu na legalan način, Centralni komitet KPJ donio je odluku da osnuje Stranku radnog naroda. Predstavnici Stranke radnog naroda vodili su pregovore sa Udruženom opozicijom za formiranje zajedničke liste, ali su to ovi odbijali. Umjesto toga upućivali su ih na listu Socijaldemokrata Živka Topalovića, ali to je rukovodstvo partije odbijalo. Šefovima Udružene opozicije bilo je poznato da komunisti imaju veliki ugled u narodu i među omladinom, pa su bili prinuđeni da dozvole ulazak kandidata Stranke radnog naroda na njihovu listu.²⁶ U okviru kampanje za izbore za Narodnu skupštinu, Mjesni komitet Nikšića je organizovao velike demonstracije na kojima je bilo oko 15.000 ljudi iz nikšićkog, šavničkog i danilovgradskog sreza. Pred same izbore u oktobru 1938, usvojen je stav KPJ da treba ići samostalno ukoliko se računa da kandidat Stranke radnog naroda može dobiti 300 i više glasova, a u sredinama gdje to nije izvodljivo, da se pruži podrška kandidatima Crnogorske federalističke stranke. Ovakav stav izlazi iz potrebe da se potvrdi stav Komunističke partije oko rješavanja crnogorskog nacionalnog pitanja.²⁷ U Nikšiću Partija je procjenjivala da njen kandidat može osvojiti oko 500 glasova, pa je bilo potrebno naći podesnu ličnost za to mjesto. U početku se mislilo da je najpovoljniji kandidat Gojko Garčević, ali on je prišao listi Saveza zemljoradnika. Nakon toga, pokušano je sa Savom Kovačevićem, ali je i on odbio kandidaturu jer je već odavno bio poznat vlastima kao komunista. Konačno, poslije dva partijska sastanka u Rastocima, odlučeno je da se podrži kandidat Saveza zemljoradnika Jefto Pavić. Međutim, ponovo je došlo do obrta, jer u novembru 1938. u Nikšić stiže Ivan Milutinović, koji oštro kritikuje takve odluke i izražava stav da je podršku trebalo dati kandidatu Crnogorske federalističke stranke Božidar Krivokapiću. Na kraju je prihvaćeno njegovo mišljenje i otkazana je podrška Paviću.²⁸ Tako su u predizbornoj kampanji komunisti djelovali zajedno sa federalistima u Nikšiću, a štampan je i jedan proglas koji je iznosio stavove da se KPJ zalaže za rješavanje crnogorskog nacionalnog pitanja, a da federalistička stranka nema veze sa pristalicama separatne Crne Gore.²⁹ Na samim izborima, došlo je do cijepanja članstva, pa je dosta njih podržalo Pavića i Marka Vujačića, a za Krivokapića su uglavnom glasali članovi federalista.

Pored političkog angažovanja, mjesni komiteti KPJ u Crnoj Gori imali su aktivnosti na obezbjeđivanju pomoći narodu kroz Odbor crvene pomoći. U Nikšiću on je osnovan 1939. godine i činili su ga Boško Martinović, Mu-

Milana Stojadinovića 1938. godine u Nikšiću; u Zborniku radova: Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić, 1983, str. 72

²⁶ Prema kazivanju Ivana Milutinovića, na sastanku krajem novembra 1938, u kući Ilije Martinovića u Nikšiću; u R. Marojević, op. cit. str. 41.

²⁷ R. Marojević, op. cit. str. 42.

²⁸ R. Marojević, op. cit. str. 44.

²⁹ Isto.

harem Asović, Radisav Marojević i Jovanka Kustudić. Glavni cilj Odbora je bio pomoć komunistima koji se nalaze u zatvoru ili izlaze sa robije, a lokalne vlasti nijesu smetale radu. Posebna aktivnost Odbora je bila prikupljanje sredstava i namirnica i njihovo slanje, paketima, za učesnike Španskog građanskog rata. Na tom pitanju, nikšićki odbor se i politički angažovao i uputio zahtjev predsjedniku vlade Mačeku za puštanje svih političkih zatvorenika u Jugoslaviji, što je potpisalo više stotina Nikšićana. Poseban odbor bio je formiran u Nikšiću zbog povratka španskih boraca, na čijem čelu je bio Aleksa Aleksić.³⁰ Kroz ovaj program socijalne pomoći narodu, KPJ je širila svoju bazu članova i simpatizera, što će doći do izražaja tokom NOB-a. Međutim, vlasti Kraljevine Jugoslavije uporno su se trudile da osujete rad Partije i na ekonomskom planu. Koristeći važeće zakonske propise, Partija je 1938. godine, osnovala u Crnoj Gori Zemljoradničku zadrugu „Seljačka samopomoć“, koja je imala ukupno 17 filijala. U nikšićkom srezu radile su dvije filijale u samom gradu i u Vilusima, koje su bile od velikog značaja zbog povezanosti Nikšića sa ostatkom Jugoslavije željeznicom. Prvi poslovođa zadruge bio je Milan Radan, a prema određenim podacima, zadruga je u Nikšiću imala oko 1.000 članova, a u Vilusima 480.³¹ Uvidjevši da se kroz rad zadruge širi uticaj Partije, vlasti su uradile sve kako bi osujetile njen angažman. U zadrugu su počeli da se upisuju i ljudi koji nijesu podržavali komuniste, što je dovelo do podijeljenosti prilikom izbora rukovodstva zadruge. No, Mjesni komitet Partije uspio je da izađe iz ovih problema i na skupštini zadrugara postavi na čelo zadruge svoga člana Aleksu Popovića Čuka. To je produžilo rad zadruge sve do izbijanja Aprilskog rata.

Pored seljačke zadruge, KPJ je u Nikšiću obrazovala i studentsku zadrugu pod imenom Studentska ekonomska zadruga „Samopomoć“ sa ograničenim jemstvom. Osnivačka skupština održana je u Nikšiću 1. septembra 1939, a za članove upravnog odbora izabrani su Milan Spasojević, Pero Lalović, Radisav Marojević, Dragiša Maksimović i Radmilo Tanović. Međutim, Okružni sud u Nikšiću odbio je da registruje zadrugu, kako bi spriječio širenje uticaja Partije. Ipak, uz prećutno tolerisanje upravnih organa, zadruga je polulegalno obavljala svoje zadatke sve do početka Aprilskog rata.³² Kroz rad ove zadruge, članstvo Partije je organizovalo kulturni život studenata i ukupno cijelog stanovništva Nikšića, preko brojnih predstava i drugih manifestacija. Uz to, korišćena je prilika da se kroz predavanja, poput onog Ratka Žarića, podigne svijest o političkom programu Partije ili da se iskaže nezadovoljstvo režimom. Predstave su održavane u sali Zanatskog doma. Pored toga, u Nikšiću je radilo amatersko društvo „Milutinović“, kojeg je osno-

³⁰ Isto, str. 51.

³¹ R. Marojević, op. cit. str. 56.

³² Isto, str. 58.

vao obučarski radnik Mirko Đurović, još 1920. godine. Rad društva je bio od velikog značaja za Nikšić, sve do ponovnog podizanja i pokretanja „Zahumlja.“ Osim toga, Partija je veliku pažnju posvećivala radu sa omladinom. Žarište tog rada svakako bila je Gimnazija u Nikšiću, u kojoj je vrlo rano oformljena organizacija SKOJ-a. Najviše aktivnosti na okupljanju učenika oko komunističke ideje imali su kroz rad literarne sekcije „Budućnost“. Nažalost, rad skojevaca u Nikšiću bio je jako otežan djelovanjem drugih organizacija, poput sokolske, ali i od lokalnih vlasti. Od profesora Gimnazije, članovi Partije bili su samo Milo Jovičević i Ante Šegvić, što je dodatno usporavalo razvoj organizacije.³³

Zaključak

Ideje socijalizma i izgradnje društva na osnovama komunizma u Crnoj Gori su zaživjele odmah po okončanju Prvog svjetskog rata. Radnički pokret i začeci komunističke partije nastaju sa novom državom u skoro svim gradovima i mjestima u Crnoj Gori. Samim tim, Partija je počela svoje organizovanje u Nikšiću, kao jednom od najznačajnijih gradova, uporedo sa Cetinjem, Podgoricom, Barom i Kotorom. Na osnovu sačuvanog arhivskog materijala i nekih radova učesnika u formiranju komunističkog pokreta u Nikšiću, vidimo da se ideja o socijalnoj pravdi i jednakosti klasa vrlo brzo i jako primila kod stanovništva ovog kraja. Zbog toga, kada se govori o razvoju Partije u Nikšiću mora se uzeti u obzir, ne samo grad, već i cijeli areal nikšićkog sreza, jer se partijske ćelije i lokalni komiteti javljaju u Vilusima, Župi, Šavniku, i na Grahovu. Masovnost članstva i simpatizera KPJ u nikšićkom srezu iznenadila je mnoge, a u socijalističkom periodu pokušano je da se naučno objasni ova činjenica. Nažalost, istorijska i druga istraživanja razvoja Komunističke partije u Nikšiću nikada nijesu bila izražena i obuhvatna, pa su izostali i precizniji rezultati, a sva priča se svela na ponavljanje ideoloških fraza o slobodarskom duhu Crnogoraca i istorijskoj privrženosti Rusiji. Potpuno su zanemareni uslovi u kojima se nalazilo crnogorsko društvo u to doba. Gubitak države i nacionalne suverenosti, ogroman broj stanovnika postradalih u Velikom ratu i rasutih preko pola Evrope zbog internacije i izbjeglištva, glavni su faktori pod kojima se formira svijest crnogorskog naroda u to doba. Svakako da je odjek Oktobarske revolucije u Rusiji imao određenog značaja za narod u Crnoj Gori, ali dominantni činioci koji su doprinijeli formiranju svijesti o klasnoj borbi kod Crnogoraca se moraju tražiti u represivnom režimu države Karađorđevića i posljedicama komitske borbe. Iako

³³ Vjera N. Kovačević, KPJ i omladina u Nikšićkoj gimnaziji pred Drugi svjetski rat, u: Zborniku radova: Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić, 1983, str. 31.

je socijalistička literatura pokušala da umanjí značaj ovih procesa, u sklopu integrativnih jugoslovenskih težnji, on se jednostavno sam pojavljuje i nameće iz dostupnog materijala. Uostalom, o tome najbolje svjedoče iskustva i uspomene ljudi angažovanih u Partiji između dva svjetska rata, koji govore o povezanosti sa Crnogorskim federalističkim pokretom, tokom rada u ilegali. Iz ovoga se izvodi nedvosmisleni zaključak da je potreba da se odgovori i odbrani od „zuluma“ srpskih okupacionih vlasti u narodu dovela do traženja pokreta i alternativnih rješenja koji bi zadovoljili te potrebe. Najvažniji primjer te saradnje je organizovanje demonstracija širom Crne Gore, tokom 1935. i 1936. godine, koji će kulminirati događajem na Belvederu 26. juna 1936. Tek mali značaj ovom događaju davan je od dosadašnje historiografije, upravo zbog aktivne saradnje Partije sa federalistima. Zbog toga, od početka nove Kraljevine SHS, kako u Nikšiću, tako i u cijeloj Crnoj Gori jača komunistički pokret, upravo zbog spremnosti da u svoj politički program unese i rješavanje pitanja crnogorske nacije. Stoga, mada je u našoj historiografiji prenebregnuta, i te kako stoji opaska slavnog britanskog historičara i komuniste Erika Hobsbauma da je „crnogorski narod na gubitak nacionalne slobode reagovao masovnim prelaskom na komunizam.“³⁴

Ilegalni komunistički pokret u Nikšiću brzo se razvio u periodu između dva svjetska rata i nije nimalo zaostajao za onim u drugim crnogorskim gradovima. Pokrivajući veliku teritoriju bio je uticajan i značajan u radu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. U naznačenom periodu njegova uloga je bila da se politički angažuje u udruživanju radničke klase i širenju svijesti o potrebi borbe za socijalna prava radništva. Kao što smo vidjeli, Mjesni komitet u Nikšiću je sve vrijeme radio na obavljanju svojih zadataka, u jako teškim uslovima i pod stalnim pritiskom vlasti. Ipak, postigao je značajne rezultate na okupljanju radnika i seoskog stanovništva, njihovom političkom angažmanu prilikom izbora i kulturnom uzdizanju. Preko svojih zadataka uspijevaio je da ekonomski pomogne i učini život snošljivijim brojnim domaćinstvima. Svi ti rezultati će se na najbolji način odraziti tokom Trinaestojulskog ustanka i dalje oslobodilačke borbe, kada će narod nikšićkog sreza masovno prići KPJ. Zato moramo da zaključimo da je Partija u Nikšiću, iako u ilegalnim uslovima rada, ispunila svoj zadatak i namjere.

³⁴ Erik Hobsbaum, Doba ekstrema, Beograd, 2004.

Vukota VUKOTIĆ

ILLEGAL OPERATIONS OF THE CPY IN THE NIKŠIĆ DISTRICT
ON THE EVE OF THE 13TH JULY UPRISING 1941

Summary

Communist Party in Montenegro started its activity just after the end of WWI. Her activism met with great approval and acceptance among the people, already tortured after the Great War and occupied by the Serbian army. This enabled significantly faster growth and mass in Montenegro than in other parts of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The KPJ section for Montenegro was established in Cetinje, but it was spreading rapidly in all cities, towns and villages in Montenegro, despite the fact that it soon had to go illegal. Among them, from the very beginning, is Nikšić, as one of the most important cities. The KPJ network branched out both in the town and in the wider area of the county, encompassing all smaller towns and villages in the wider area. Activism of KPJ in Montenegro was very much alive during period between two World Wars. It took place in several phases and in different fields. The most important part of this work is certainly political, but we must not forget the social, cultural and humanitarian activism of the KPJ in that period. The work of the Communist Party of Yugoslavia illegally contributed to strengthening the awareness of citizens about the importance of the existence of their own nation and made an overture to one of the most important events in Montenegrin history - the Thirteenth July Uprising.

Literatura:

- Branko Petranović, Istorija Jugoslavije, tom I, Beograd, 1988.
Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori, Nikšić, 1988.
Erik Hobsbaum, Doba ekstrema, Beograd, 2004.
Nikšić u predratnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, zbornik radova, Nikšić, 1983.
Niko Matrinović, Masovna hapšenja u Crnoj Gori i Belvederski događaj 1936 godine, Istorijski zapisi, Titograd, 1953.
Milija Stanišić, Trinaestojulski ustanak – jedinstveni fenomen II svjetskog rata, Istorijski zapisi, knj. XXVIII, Titograd, 1971.
Vukota Vukotić, Šumadijski nihilisti, Zapisi Arhiva Šumadije, Kragujevac, 2016.
Slobodna misao, list.